

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 6, Special Issue on Balkan Wars, p. 41-58, November 2013

Balkanlarda Besicilerin Transhumance Hareketleri ve Balkan Savaşları'nın Besicilerin Mevsimsel Hareketlerine Etkisi*

Transhumance Movement of Cattle Raisers in the Balkans and the Impact of Balkan Wars on Their Seasonal Moves

Dr. Miloš Lukovic

Sırbistan Bilim ve Sanat Akademisi, Balkan Enstitüsü - Sırbistan

Öz: Bu makale Balkan Savaşları'nın Balkanlardaki besicilerin mevsimsel hareketlerine etkilerini inceleyerek, Balkan Savaşları sonrasında yeni devlet sınırlarının ortaya çıkmasıyla besicilerin mevsimsel hareketlerinin önemli ölçüde kesildiğini ya da yeni Balkan devletlerinin sınırları dahilinde azalarak daha kısa güzergâhlarda yapıldığını tespit etmektedir. Tarihi süreçte Balkanlar'da besicilerin hayatını onların mevsimsel hareketleri karakterize etmekteydi. Küçükbaş hayvanların (ağırlıklı koyun, az sayıda keçi) kalabalık sürüleri ve az sayıda at sürüleri yaz mevsimi boyunca yüksek dağlardaki otlaklarda (yazlık, yaylak), kış mevsiminde ise daha sıcak kıyı şeritlerinde veya düzlüklerde (kışlak) yaşadılar. Uzun zaman besicilerin bu hareketleri göçebelik olarak nitelendirildi. Ancak günümüzde daha fazla transhumance ismi kullanılmaktadır. Söz konusu mevsimsel hareketler doğa şartlarına ayrıca güncel toplumsal ve siyasi şartlara ve Ortaçağ boyunca ve Osmanlı dönemi boyunca devlet sınırlarına bağlı idi.

Anahtar Kelimeler: Balkan Yarımadası, Besiciler, Mevsimsel Hareketler, Göçebelik, Balkan Savaşları

Abstract: This article examines the impact of Balkan Wars (1912-1913) on the seasonal movements of sheep herders and argues that the wars interrupted these seasonal movements and drastically limited the seasonal movements within the newly defined borders of the Balkan states. Historically seasonal movements were main characteristic of the sheep herders' life in the Balkans. Large herds of sheep and fewer goats and a smaller number of horses were kept on mountain pastures (yaylak) during the summer season, and in warm seaside lowlands or basins (kışlak) during the winter season. For a long time these seasonal movements of breeders were described as nomadic pastoralism but more recently the term transhumance that reflects the movement between fixed summer and winter pastures is the most commonly used term. Such seasonal movements were dependant on natural conditions, current social and political circumstances, or state borders during the Middle Ages and the Ottoman period.

Keywords: Balkan Peninsula, Sheep Herders, Nomadic Pastoralism, Seasonal Movements, Transhumance, the Balkan Wars

Giriş

Balkan Yarımadası'nda besicilerin hayatını mevsimsel hareketleri karakterize etmekteydi. Ağırlıklı olarak koyun ve az miktarda keçi gibi boynuzlu büyük, küçükbaş hayvanların sürüleri, yaz boyunca yüksek dağlardaki otlaklarda yaşamaktaydı. Bu büyük sürülerin kışlık besinleri dağlarda temin edilemediğinden, hayvanlar gelecek ilkbahara ve dağlarda gelecek beslenme dönemine kadar daha sıcak kıyı şeritlerine, sıcak vadilere ve nehir düzlüklerine sürülüyordu. Besicilerin bu eylemleri sürekli dönüşüyordu. Bu eylemler, çeşitli

* Bu makale Sırpça'dan Türkçe'ye Fetnan Derviş tarafından çevrilmiştir.

evrelerden geçen, özellikle Balkanların bazı bölgelerinde coğrafi, toplumsal ve siyasi etmenlere ve şartlara göre değişik şekilde gelişen, uzun ve çağlar boyunca devam eden bir süreçtir. Yüzyıllar boyunca yaşadıkları tüm değişikliklere rağmen besicilerin Balkanlar'daki büyük mevsimsel hareketleri XX. yüzyıla kadar devam etti. Önemli derecede azaltılmış ve değiştirilmiş şekilde günümüze kadar devam etmektedir.

Besiciler aynı zamanda iyi at yetiştiricileriydiler. At hayvancılıkla ilgili uğraşlarında zaruri bir araçtı. Bu uğraşlarını tuz kullanımı olmadan düşünmek imkânsızdı. uğraşlarının bu ihtiyacını giderirken bir taraftan da feodal beylerine karşı sorumluluklarını da yerine getiren Balkanlar'daki besiciler Ortaçağ'da, at kervanları ile uzak tuzlalardan, genelde sahillerden, "taşıyıcılar", "kiracılar", "kervancılar" olarak tuz nakliye faaliyetleriyle tanınmışlardı. Zamanla tüccarlar, girişimciler ve kendi ticari faaliyetleri için başka ürünlerin nakliyatını da yaptılar. Balkanlarda Ortaçağ'daki besiciler, hayvancılık ve ticaret uğraşları haricinde zamanla, sosyal konumlarını değiştirecek başka mesleklere de yöneldiler. Bu bağlamda besiciler karşımıza en çok tüccar, zanaatçı, tarımcı, kolonist, asker, küçük feodal olarak çıkmaktadırlar.

Ortaçağ kaynaklarında Balkanlarda besiciler olarak daha çok *Vlah'lar*, daha nadir olarak da *Arbanas'lar* anılmaktadır. XIX. yüzyıla ait Jovan Skilica, Ana Komnina, Nikita Honijat gibi Bizans yazarlarının kayıtlarında *Vlah'larla* ilgili pekçok kayıtlar vardır. Vlah'lardan ilk bahseden eser 976 tarihli Jovan Skilice'ye ait eserdir.¹ XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk yarısında Balkanlarda besicilerin yeni dönemdeki eylemleri hakkında bilgi veren seyahatnameler ve başka eserler de yayınlandı.² XX. yüzyılın başlarında Balkan Yarımadası'nın tanınmış Sırp coğrafyacı ve antropologu Jovan Cvijić (1865 - 1928) Balkan Yarımadası'nın antropocoğrafi sorunlarını araştırma programını başlattı.³ İleriki yıllarda Cvijić'in öğrencileri ve takipçileri, kapsamlı arazi çalışmalarını esas alarak Balkanlarda, geleneksel besiciliğin önemli rol oynadığı ataerkil toplum hakkında bir dizi etnografik çalışmalar yayınladılar.⁴ İki Dünya savaşı arasındaki dönemde Arnavut ataerkil bölgelerine de

¹Georgije Ostrogorski, Franjo Barešić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti – Naučno delo, Beograd 1966, 75–76, 149, 192, 200, 206–207, 213–217.

²Sir Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c. during the years 1812 and 1813* Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819; François Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Firmin Didot, Pères et Fils, Paris 1824; Emile Picot, *Les Roumains de la Macédoine*, Leroux, Paris 1875; Konstantin Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Matica česká, Praha 1888; Stojan Novaković, *Selo*, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd 1891; Gustav Weigand, *Die Aromunen. I–II*, Johann Ambrosius Barth /Arthur Meiner/, Leipzig 1894–1895); Pavel Apolonovič Rovinski, *Černogorija v eja prošlom i nastojašem*, Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, Sankt Peterburg 1897; Fra. Lovro Mihačević, *Po Albaniji. Dojmovi s puta*, Maticahrvatska, Zagreb 1911; Alan John Wace and Maurice Scott, *The nomads of the Balkans. An account of life and customs among the Vlachs of northern Pindus*, Methuen, London 1914; Jovan Cvijić, *La Péninsule balkanique. Géographie humaine*, Librairie Armand Colin, Paris 1918.

³Daha geniş bilgi için bakınız: Jovan Cvijić, "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva," *Srpski etnografski zbornik* IV, Beograd 1902, I–CCXXXVI.

⁴ Belgrad'ta Sırp Kraliyet Akademisi yayınlarından, yerleşim yerleri ve halkın menşei serisi çerçevesinde (şimdiki Sırp Bilim ve Sanat Akademisi) hayvancılığın halkın ikincil eylemi olan kabile bölgeleri çalışıldı: Drobnyak, Vasyeviçi, Kuçi, Bratonoyiçi, Byelopavliçi, Pyeşivci, Stara Crna Gora, Piva, Banyani, Donya Moraça, Rovca, Plav - Gusinye bölgesi, Polimlye, Velika i Şekular, Zeta i Lyeşkopolye, Karadağ sahili, rayına ve başka. Daha geniş bilgi için bakınız: Borisav Čeliković, "Bibliografija Srpskog etnografskog zbornika." Daha geniş bilgi için bakınız: Borisav Čeliković ,

ilgiler arttı.⁵ Karpatlar'da ve Balkanlar'da Vlah meselesiyle ilgili karşılaştırmalı çalışmalar da ortaya çıktı.⁶ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Yunanistan'da tedricen gelişmeye başlayan Osmanlı araştırmaları, Osmanlı kaynaklarından Vlah'larla ilgili yeni bilgiler sundu.⁷ Bundan dolayı Ortaçağ tarihçileri, hayvancılıkla uğraşan Vlah'ların enstitülerini ve statülerini araştırmak için daha çok Osmanlı kaynaklarını kullanmakla beraber aynı konularla ilgili bazı meselelerde Cvijić'in ekolünden bazı etnologlarla Osmanlı tarihçileri çetin tartışmalara girdiler. Bu süre içerisinde Balkanlar'da Vlah'larla ilgili ve genel olarak Güneydoğu Avrupa ve Orta Avrupa'da geleneksel hayvancılıkla ilgili bilgiler önemli derecede arttı.⁸ Bu bilgilerden hareketle günümüzde, Balkanlar'daki besicilerin, Ortaçağ döneminde olduğu gibi XV. ila XX. yüzyıllar arasındaki Osmanlı döneminde ve özellikle XIX. ila XX. yüzyıllardaki mevsimsel hareketleri hakkında belgelenmiş ve açığa kavuşturulmuş pekçok bilgiye sahibiz.

Besicilerin Balkanlar'daki Mevsimsel Hareketlerinin Doğal Etkenleri, İsmi ve Organizasyonu

Besicilerin Balkanlar'daki tarihi ve günümüzdeki mevsimsel göçleri meselesinin anlaşılabilmesi için, Balkan Yarımadası'nın bazı bölgelerindeki geleneksel hayvancılığın doğal etkenlerini gözönünde bulundurmaya zaruridir. Jovan Cvijić Balkan Yarımadası'ndaki geniş doğal bölgelerin özelliğini ayrıntılı bir şekilde araştırmıştır. Jovan Cvijić Balkan Yarımadası'nın doğu, güney ve batı'dan denizlerle⁹; Kuzey'den Tuna, Sava ve Soça nehirleriyle çevrili olduğunu dikkate alarak Balkan Yarımadası'nın morfolojik, etnografik ve tarihi özelliklerine göre dört büyük doğal bölgeye ayrılabilceğini düşünmektedir.¹⁰ Bu

"Bibliografija Srpskog etnografskog zbornika." In *Naselja srpskih zemalja. Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, Ed. Borisav Čeliković, Srpska akademija nauka i umetnosti, Službeni glasnik, Beograd 2011, 775–796.

⁵ Daha geniş bilgi için bakınız: Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Seminar za arbansku filologiju, Beograd 1925.

⁶ Daha geniş bilgi için bakınız: Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských auherských. S úvodem podávajícím přehledem teorii o vzniku rumunského národa*, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1916; Theodor Capidan, "Romani nomazi," *Dacoromania* IV, Cluj 1927, 923–959.

⁷ Hazim Šabanović, "Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda," *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* I, Sarajevo 1950, 117–140; Ramiza Smajić, "Pravci razvoja osmanistike u jugoslovenskom i postjugoslovenskom periodu." In *Naučno djelo Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, Ed: Dževad Juzbašić, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, 93–100.

⁸ Bu mesele ile ilgili var olan çok sayıda bibliografyadan bazıları: Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003; Jaroslav Štika, *Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také karpatských salaších*, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, Rožnov pod Radhoštěm 2007; Helena Bočková, "Vlaši na Balkáně," *Ethnologia Europae centralis* 7, Brno 2005, 73–90; Jiří Langer, "Valaši v Karpatech," *Ethnologia Europae centralis* 9, Brno 2005, 31–44; Ema Miljković, "Vlasi u domaćoj historiografiji (1960–2010)," *Braničevski glasnik* 7, Požarevac 2010, 5–22; Zigmunt Kłodnicki et al., *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*, Masarikova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, Brno 2013, 145–196.

⁹ Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İyon ve Adرياتik Denizleri.

¹⁰ Jovan, Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za udžbenike Socijalističke Republike Srbije, Beograd 1966, 6, 37–87.

bölgeler: I. Merkezi bölge (Morava-Vardar bölgesi); II. Batı bölgesi (Pind – Dinar bölgesi); III. Güney bölgesi (Ege bölgesi); IV. Doğu bölgesi (Bulgaristan ve Dobruca'nın büyük bir kısmı ve Meriç nehri havzasının tamamı. Bu bölgeler aşağıdaki haritada gösterilmiştir:

Cvijić, Balkan Yarımadası'nın Güney (Ege) bölgesi ile “kontinental bloğu” oluşturan diğer üç bölge arasında önemli coğrafya-iklim farkları olduğunu düşünmekteydi. Güney bölgesi ile “kontinental blok” arasındaki sınır çizgisi Yunanistan bölgesinde Selanik'ten, İyon Denizi'ndeki Arta Körfezi'ne kadar uzanmaktaydı. Transhumant besiciliği geçmişte Balkanların merkezi, batı ve doğu bölgelerinin, az miktarda ise güney bölgesinin belirgin özelliği idi.

Besicilerin Balkanlarda yüksek dağlardaki yaylalar ve kıyı şeritlerindeki düzlük ve vadilerdeki kışlaklar arasındaki mevsimsel hareketleri uzun zaman coğrafyacılar, etnologlar ve seyyahlar tarafından *nomadizm* (*göçebelik*) olarak karakterize edildi. Ancak *tam nomadizm* ile *yarı nomadizm* arasında fark yapılmaktaydı. Besicilerin yaylalara aileleriyle ve hareketli çadırlarıyla gitmesi tam nomadizm olarak kabul edilmekteydi. Diğer taraftan besici ailenin bir kısmının yaylağa gitmesi, bir kısmının ise kışlakta kalması yarı nomadizm olarak kabul edilmekteydi. Esasında kışlaklar, besicilerin inşa edilmiş evlerinin bulunduğu ve tarımcılık, meyvecilik, zanaatçılık gibi ek mesleklerle uğraştıkları daimi köyleri haline geldi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Romen araştırmacılar önceki *nomadizm* yerine, besicilerin mevsimsel

hareketleri için *transhumansa*¹¹ ismini kullanmaya başladılar. Bu süre içinde bu terim Orta Avrupa yazarlarının çalışmalarında da geniş bir şekilde kullanıldı.¹² Biz bu çalışmada, Balkanlarda yüzyıllarca devam eden ve günümüzde de az miktarda görülen, besicilerin yaylak ve kışlaklardaki mevsimsel hareketlerini belirtmek için *transhumansa* ismini kullandık. Bu bağlamda, besicilerin mevsimsel hareketleri kavramının eş anlamlısı olarak *transhumant hareketleri* terimi kullanıldı.

Ortaçağ feodal şartlarda sadece istikrarlı organizasyonlar, besicilerin mevsimsel hareketlerini, hayvancılık ekonomisinin verimini ve besicilerin feodal beylere karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlayabilirdi.¹³ Tarih kaynakları, Ortaçağ Hristiyan devletlerinde bu organizasyonların *katun* olarak adlandırıldığını göstermektedir.¹⁴ Uzun süre *Ortaçağ katunları*, *katun* teriminin güncel manası ile karıştırıldı.¹⁵

Mevsimsel hareketleri rejiminde hayvancılıkla uğraşan Vlahların, uzun süre sabit yerleşim yerleri yoktu. Ancak zamanla, değişik tarihi koşullarda, önce manastır arazileri içindeki Vlah kışlakları onların sabit yerleşim yerleri haline geldi. Bu şekilde, kışın kaldıkları yere daimi olarak yerleşen Vlahlar yerleşik nüfusa dönüşerek hayvancılık ve kervan nakliyatçılığı haricinde tarımcılık, ticaret, zanaatçılık, madencilik v.b. gibi diğer mesleklerle uğraşmaya başladılar. Aynı zamanda önceki tarımcı halk Vlahlarla beraber hayvancılıkla

¹¹*Transhumansa* terimi İtalya ve İspanya'daki besicilerin geleneğinden alınmış ve ilk defa 1780 yılında kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bakınız: Fernan Brodel, *Mediteranski svet u doba Filipa II. Tom I.* Çev. Mirko Đorđević Geopolitika, CID, Beograd 2001, 99.

¹² Mátiás Gyöny, "La Transhumance des Vlaques Balkaniques au Moyen Age," *Byzantoslavica* XII, Prague 1951, 29–42; Jon Vlăduțiu, "Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumanze im Brangbeit (Südkarpaten, Rumänien)." In *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ernographische Studien*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 197–242.

¹³Liviu Marcu, "Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques", *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu*, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 67–86.

¹⁴ *Katun* kavramı uzun zaman araştırmacılar için (etnologlar, tarihçiler v.b.) muğlak bir kavram idi. Kavram özellikle Osmanlı araştırmacıları sayesinde aydınlatılabildi, Osmanlı araştırmacıları *katun* kavramını *cemaat* terimi ile tanımladılar. Konu hakkında daha fazla bkz: Branislav Đurđev, "Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV vijeka (katun – knežina – pleme)", *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 14–15, 42–43, 115–118, 141, 143–169; Milenko Filipović, "Katun u našoj istoriografiji," "Struktura i organizacija srednjovjekovnih katuna." In *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 9–14, 17, 39–41, 45–112, 118–120, 141–142, 169; Desanka Kovačević, "Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima" *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 121–140, 169; Jovan Trifunovski, "Današnji vlaški katuni u Makedoniji", *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 9–39, 40–43, 171–202.

¹⁵*Enciklopedija Jugoslavije* (C. 5., Zagreb 1957)'de albanolog Henrik Barić *Katun* kelimesinin çağdaş anlamı için: "Sırpçahırvatça ve Bulgarca'da »yazın hayvanların beslendiği ve sağıldığı dağlardaki yer (özellikle koyun)«; Romence'de ise *cătun* günümüzde »köylü çiftliklerinin küçük grubu«; Arnavutça *katund*, »köy«; yeni Yunanca κατοῦνα (katuna)»çadır, kamp«, Çingene dilinde katuna »çerga« anlamına gelir". Daha geniş bilgi için bakınız: Henrik Barić, "Katun", *Enciklopedija Jugoslavije*. C. 5, Ed. Miroslav Krleža, Leksikografski zavod Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Zagreb 1957.

uğraşmaya başladı, bu şekilde ortak yaşamları ve karşılıklı etkileşimleri güçlenmiş oldu. Böylece *Vlah* terimi yavaşça etnik isim yerine genel olarak besiciler için sosyal ad (*socium*) şekline dönüştü. Bu manada Ortaçağ'da, Arnavutlar dahil, etnik kökenlerine bakılmadan tüm besicileri kapsayan *Vlah* hukuku (*adet – i eflakiye*) da oluşturuldu.¹⁶ Besiciler organizasyonu olarak katunların, özerk yönetimle seçilen kendi ileri gelenleri vardı.¹⁷ Bu şekilde Ortaçağ *Vlah* besicilerinin katuna dayalı organizasyonları (*katun organizasyonu*), besici halkın Balkanlar'daki Hristiyan devletlerin feodal sistemi dahilinde sosyal özerkliğini temin etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin Yükselme Devrinde Besicilerin Balkanlar'daki Mevsimsel Hareketleri

Ortaçağ'da besicilik ancak devlet sınırlarının ve siyasi şartların, besicilerin mevsimsel hareketlerine engel olmadığı dönemlerde gelişme imkânı bulmaktaydı.¹⁸ Balkanlarda Ortaçağ Hristiyan devletleri tarihinde bu dönemler çok azdı. Bundan dolayı Balkanlarda besici nüfus, yaşadığı feodal ortamı nisbi sıklıkla değiştirmekteydi, bu durum besicilerin mevsimsel hareketlerini ve genel olarak besiciliğin gelişimini engellemekteydi. XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlılar Balkanlar'daki feodal bölgelerin ve devletlerin mukavemetini kademeli olarak kırdılar. Bu durum Hristiyan halkın ve transhumant besicilerin uzak bölgelere göçlerine sebep oldu. Ancak XVI. yüzyılda kuzeybatı bölgesinin en uc noktasındaki bazı yerler hariç, Balkanların neredeyse tamamı Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil edildi. Osmanlı Devleti'nin genişleyen sınırları besicilere mevsimsel hareketlerini, engelsiz ve daha geniş güzergâhlarda gerçekleştirme olanağını sundu. Diğer taraftan Osmanlılar, timarlı sipahi sistemini uygulamaya koyarak, feodal toplumun organizasyonuna büyük yenilikler getirdiler.¹⁹

Osmanlılar Balkanlara geldiğinde, besicilerin, oluşumunu tamamlamış katun organizasyonu ile karşılaştılar. Asıl mesele bu organizasyona karşı nasıl muamele edileceğiydi. Esasında Osmanlı Devleti besici nüfusu kendi düzenine entegre etme çabasındaydı. Bu çaba “*Vlah ileri gelenlerini ve Vlah savaşçılarını timar sisteminin ve Osmanlı askeri gücünün desteklenmesi, Vlah kitlelerinden ise kolonizasyon ve köy iktisadisinin canlandırılması için istifade etme politikasıydı*”.²⁰ *Vlah* besiciler (*eflâk, eflâkan*) Osmanlı yarı askeri veya yardımcı

¹⁶Aleksandar Matkovski, *Nomadskoto stočarstvo vo Makedonija od XIV do XIX vek*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje 1996, 49.

¹⁷Katunar veya primiçur, knezler, voyvodalar, bayraktarlar. Bu ileri gelenler hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Miloš Blagojević, “Vlaški knezovi, primiçuri i čelnici u državni Nemanjića i Kotromanića (13–14. vek)”, *Spomenica Milana Vasića*, Ed. Rade Mihaljević, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banjaluka 2005, 43–75. İleri gelenlerin bazı işlevleri, nice ki primiçura, zamanla ailelerde irsi hale geldiler. Daha geniş bilgi için bakınız: Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II*, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1953, 777; Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı tarihi ansiklopedisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1958, 87.

¹⁸Trifunovski, age, 35–36, 69.

¹⁹Daha geniş bilgi için bakınız: Nedim Filipović, “Pogled na osmanski feudalizam,” *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1952, 102–113; Halil Inaldžil, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300–1600*, Çev. Milica Mihajlović, Srpska književna zadruga, Beograd 1974, 97–98; HAMMER, Joseph von, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*. Çev. Nerkez Smailagić, yayınlayan Nerkez Smailagić, Zagreb 1979, 514–536.

²⁰Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katarstarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1964, 144.

askeri birliklerinde voynuk, martolos, derbenci, doğancı v.b. olarak istihdam edildiler.²¹ Vlah besicilerin Osmanlı Devleti dahilindeki konumları, Osmanlı Devleti idaresinin ilk yüzyıllarında genel olarak düzenlenmemiştir. Balkanların bazı bölgelerinin itaat altına alınmasından sonra sancaklar oluşturuldu ve sancaklar dahilinde vergi mükelleflerinin kayıtları yapıldı. Erken Osmanlı defterlerinde, kayıtlı olan sancağın halkının ve çiftçi (*reaya*) statüsünden daha elverişli olan, Vlah statüsü verilen (*adet – i eflakiye*) besicilerin yükümlülükleriyle ilgili yasal karakterde olan kısa düzenlemeler (*kanun*) vardı.²² Daha sonraki zamanlarda defterlerde, Sultan kanunlarının sistemleştirilmiş koleksiyonları (*kanun-name*) ortaya çıktı, bu durum Osmanlı Devleti'nde yasama uygulamalarının gelişmesinin neticesidir. Ancak bu kanunlarda, genelde Balkanlarda itaat altına alınan Hristiyan devletlerin bölgelerinde geçerli olan yönetmelik ve hukukî gelenekler muhafaza edildi. Yani itaat altına alınan Balkan devletlerinin birçok enstitü ve düzeni Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi.²³ Daha sonraki zamanlarda XVII. yüzyılda defter oluşturma uygulaması terkedildi.

Aynı zamanda Osmanlı idaresinin stabilize olmasıyla Pind – Dinar dağ sisteminde, meraların besici köylerine nisbi yakın olduğu doğal mikro bölgelerde, kademeli olarak lokal besici ve tarımla uğraşan nüfusun yeni tip ataerkil birlikleri oluşturuldu. Bu şekilde besiciler meralarda devamlı kontrol sağlayabiliyordu. Dinar dağ bölgesinde bu tip ataerkil birlikler *kabile* olarak adlandırıldı: Piperi, Kuçi, Bratonoyiçi, Vasoyeviçi, Moraçani, Rovçani, Drobnjaci kabileleri v.b. bu tür kabilelere örnektir. Şar – Pind dağ bölgesindeki Arnavutlarda ise bu birliklere *fis* adı verildi: Hot, Gruda, Şkreli, Kelmendi, Mirditalar, Sopa, Bütüç fisleri v.b.²⁴ Zamanla kabileler / fisler daimi köyler ve daimi meralar arasındaki çevrili bölgelerde bir çeşit egemenlik tesis ettiler. Bu bölgelerde özyönetim enstitüleri gittikçe önemli rol oynamaya başladı, ayrıca kabile / fisler içinde *askeri demokrasi* denilen demokrasi gelişti.²⁵ Bununla beraber Osmanlı Devleti dahilinde bölgesel özyönetime sahip köy, belediye, nahiye birlikleri de vardı.²⁶

Yazlık dağ meralarını (*yaylak / otlak*) ve kışlık meraları (*kışlak*) kullanma hakkı ve besicilerin bu meralardaki mevsimsel hareketleri Osmanlı Devleti'nde ayrıntısıyla düzenlenmişti.²⁷ Osmanlı Devleti'nde başlangıçta meralardaki mülkiyet hakkı sadece devlete aitti (*arazi-i emiriyye*). Ayrıca dini enstitüler (kilise ve vakıflar) de dağ üzerinde, belli

²¹Nedim Filipović, “Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini”, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH XII*, Sarajevo 1974, 127–220;

²²Reayanın Vlah – besici statüsüne geçme eğilimleri Balkanlarda erken Osmanlı döneminde devam etti. 1566 tarihli fermanın anlaşılmasına göre aynı durum madenlerde ağır işler yapan madencilerde de görülmekteydi. Daha geniş bilgi için bakınız: Skender Rizaj, “Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti”, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX*, Priština 1964, 213–236.

²³Daha geniş bilgi için bakınız: Mehmed Begović, “Tragovi našeg srednjovekovnog prava u turskim pravnimspomenicima”, *Istoriski časopis 3*, Beograd 1951/1952, 67–84.

²⁴Kabile / fislerin oluşumuyla ilgili Konstantin Jireček bazı tahminlerde bulunmuştur, ancak konu daha net olarak XX. yüzyılda aydınlatılabilmıştır. Jireček'in genç işbirlikçisi, Zagreb Üniversitesinde profesör ve Arnavut tarihini iyi tanıyan Milan Šufflay (1879 - 1931) Birinci Dünya Savaşından sonra Jireček'in, Dinar kabilelerinin ve Arnavut fislerinin Ortaçağ katunlarından ortaya çıktığı tezini geliştirdi. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Konstantin Jireček, *Istorija Srba. Knjiga I*, Çev. Jovan Radonić, Slovo ljubve, Beograd 1984, 96–103; Šufflay, age, 58–60.

²⁵Đurđev, age, 164–167.

²⁶Sırbistan örneğinde XVIII. yüzyılda bu birliklerin arasındaki ilişkiler hakkında daha fazla bkz: Miroslav Svirčević, *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd 2011, 43–50.

²⁷Matkovski, age, 124.

durumlarda ise (kolektif mülkiyet olarak) köy veya herhangi bir tür özyönetim birliğin (belediye, nahiye, kabile / fis) mülkiyet hakkını elde edebilirlerdi.²⁸ Yaylaklar, özyönetim birliklerin kolektif mülkiyeti olduğu durumda, sürülebilir arazilere dönüştürülerek satılamazlardı. Yaylakların sıkça beylerin zorla gaspı ile karşı karşıya kalması, bölge halkının mukavemetine ve uzun süreli çekişmelere sebep oluyordu. Besiciler dağ meralarını kullanmak için *resm – i otlak* vergisini ödemekteydiler. Sipahinin ancak defterde tasarruf hakkı verilen mülk (sipahilik) geliri olarak kaydedildiğinde (devamlı mülkiyet hakkı olarak değil) *resm – i otlak* vergisini alma hakkı vardı. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Osmanlı Devleti'nin bütün yerleri için geçerli olan *resm-i otlak* vergisiyle ilgili düzenleme yaptı. Bu kanunnameye göre *resm-i otlak* olarak 300 baş koyun sürüsünden 1 koyun verilecekti.²⁹ Bunun haricinde aralarında küçükbaş hayvan vergisinin (*adet – i agnam veya resm – i adet*) de olduğu ve devlete veya sipahiye *resm – i otlak* olarak ödenen başka tür besici vergileri vardı.³⁰ Diğer taraftan besiciler ücret karşılığında kışlakları, genelde bir kış mevsimi için, bazen birkaç yıl için kiralamaktaydılar. Meraların kiralanması uygulaması zamanla daha da genişledi.

Mevsimsel hareketlerinin güzergâhının belli olan besicilerin, sürülerin ovalara, bahçelere ve meyve bahçelerine zarar vermelerini önleme görevleri vardı. Aksi halde çobanların başı (*çelnik, çehaya / çaya*) cezalandırılabilirdi. Besicilerin ve hayvanların tüm hareket rejimleri istikrarlıydı.³¹ Kanuni Sultan Süleyman'ın kanunnamesine göre koyun sürüleri “kadimden beri” (ne zaman başladığı tam olarak belli değildir) kullanılan yollardan geçebilirdi. Sözkonusu zamanın 40 -50 yıllık dönem değil, çok daha uzun bir dönem olduğu kabul ediliyordu.

Balkanlarda Osmanlı hakimiyeti döneminde transhumant besicilerinin üretimlerinin büyük önemi vardı. Sadece şahsi ihtiyaçlar için üretim yapılmıyordu. Büyük koyun ve keçi sürülerine sahip olan transhumant besicileri öncelikle piyasa için üretim yapmaktaydılar. Peynir ve diğer süt ürünleri, deri, yün, ve bunlardan mamul ürünleri, ayrıca önemli miktarda canlı hayvan da satmaktaydılar. İstanbul, Edirne, Selanik, Serez, Manastır (Bitola) ve diğer büyük tüketici merkezlerinin ihtiyaçlarını da tedarik etmekteydiler. Bazılarının ise sultan sarayına ve Osmanlı askerine, özellikle yeniçerilere, devamlı sevkiyatları vardı.³² Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin transhumant besiciliğin gelişmesini teşvik etmekte önemli çıkarları vardı.

²⁸Şahsiyetler meralar üzerinde ancak Osmanlı idaresinin daha geç dönemlerinde, Osmanlı feodallerinin (beyler, ağalar) ve bazı zengin Hristiyanların tapu (özeli mülkiyet belgesi) elde etmeyi başardığı zaman mümkün olabildi; Matkovski, age, 120.

²⁹Matkovski, age, 97–102, 124–128.

³⁰Hamid Hadžibegić, “Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša,” *Prilozi za orijentalnu filologiju* 8–9 (Sarajevo 1958), 77–83; Avdo, Sućeska; “Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti”, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975 u Beogradu*, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 119–132. Besicilerin ve itaat altındaki diğer halkın XVI. ve XVII. yüzyıllardaki vergi mükellefiyetleri için daha fazla bkz: Ömer Lutfi Barkan, *XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukuki ve mali esasları, Birinci cilt, Kanunlar*, İstanbul 1945, 50, 301, 320.

³¹Matkovski, age, 138–146.

³²Inaldžik, age, 206; Matkovski, age, 205–236.

Osmanlı Devleti'nin Sınırlarının Gerilemesinin Balkanlarda XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Transhumant Hareketlerine Etkisi

Osmanlı ve Hristiyan kaynakları, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Sava ve Tuna ve Güney Karpatların dağ zincirine kadar gerileyen Osmanlı – Avusturya savaşları serisinin bittiği XVIII. yüzyıldan, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşına yani XX. yüzyılın başlarına kadar, besicilerin Balkanlar'daki transhumant hareketleri hakkında pek çok bilgi sunmaktadır. Bütün bu kaynaklar Osmanlı idaresinin sona ermesi döneminde de Balkanlarda nüfusun çoğunun temel uğraşının transhumant besiciliği olduğunu göstermektedir.

Uygulamada besici nüfus ile ilgili geniş adlandırma ölçeği vardı. Transhumant besicilerinin isimleri sadece etnik değil ayrıca dini karakterde ve dar manada kabile ve bölgesel karakterdeydi: Sırlar, Bulgarlar, Türkler, Yörükler, Boşnaklar, Arnavutlar, Skiptarlar, Malisorlar, Makedonlar, Karadağlılar, Brçanlar, Zeçanlar, Hersekliler, Şapovlar, Dalmatinler, Ortodokslar, Latinler, Drobnaklar, Banyalılar, Pivalılar, Kuçlar, Vasoyeviçler, Kriçler, Varaglar, Bukumirler, Kulizalar, Hotlar, Grudeler, Klimentler, Fandalar, Mirditalar, Gegler, Toskalar, Goralılar, Miyaclar, Vlahlar, Tsintsarlar, Goglar, Farşeriotlar, Tsrnavunlar, Sarakaçenler, Karakaçenler, Aşanlar, Gramostenler v.b. Bu adlandırmaların anlamları bazen örtüşmektedir; bazı bölgelerde ise etnik isim, genel olarak besici sosyal tabakanın adlandırılması için kullanılmaktaydı.³³

XIX. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı Devleti yine yorucu savaşlar yürüttü, devletin içinde de isyanlar başgösterdi, büyük siyasi karışıklıklar ve önemli toplumsal değişiklikleri, nüfusun yeni göçleri ve devlet sınırlarının değişmesi takip etti. Balkan Yarımadası'nın güneyinde önce bağımsız Yunanistan Krallığı kuruldu. Balkanların merkezinde özerk Sırbistan Knezliği şekillendi, Karadağ da Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkarak knezliğini ilan etti. 1878 Berlin Kongresinden sonra bu üç devlet resmen bağımsız oldular; kademeli bir şekilde Bulgaristan da bunlara katıldı, Bosna ve Hersek bölgesini ise Avusturya – Macaristan işgal etti. Böylece Balkanlar'da yeni devlet sınırları oluşturuldu. Bu yeni sınırlar Balkanlar'daki besicilerin, yüksek dağlardaki yaylaklar ve sıcak sahil düzlüklerindeki kışlaklar arasındaki mevsimsel hareketlerini olumsuz yönde etkiledi. Besicilerin bu hareketleri, yeni sınırları geçerken hayvanlarına gümrük vergisi ödemek zorunda kaldıkları için ya kesintiye uğradı ya da zorlaştı.³⁴

Ancak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki son iki yüzyılında çiftlik oluşturma süreci yoğunlaştı, bununla önceki timarlı sipahi sistemi dağıldı.³⁵ Çiftlikler özellikle düzlüklerde ve

³³XIX. yüzyılda merkezi ve Batı Sırbistan'da Arnaut / Arnautlar ismi Lim ve İbar nehirlerinin yukarı kısımlarından hayvanlarıyla kışlamaya gelen bütün transhumant besicilerin, bazılarının etnik olarak Arnavut değil Sırp oldukları itibara alınmadan adlandırılmasında kullanıldı; Jovan Cvijić, "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva," *Srpski etnografski zbornik* IV, Beograd 1902, CXXXVI.

³⁴Balkanlarda yeni devlet sınırlarının oluşturulmasından sonra besicilerin gümrük vergileri ve diğer zorlukları hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Vasil Gramatnikovski, "Pravci na nomadskite I polunomadskite dviženja vo Makedonija", *Prirodni socio geografski karakteristiki na zonite nanomadskite I polunomadskite stočarski dviženja vo Makedonija*, Ed. Mihailo Apostolski, Makedonska akademija na naukite I umetnostite, Skopje 1984, 95–104; Milka Zdraveva, Gligor Todorovski, *Nomadskoto stočarstvo vo Makedonija vo XIX vek do 1918*, Makedonska akademija na naukite I umetnostite, Skopje 1997, 7–207, 41–55.

³⁵Osmanlı feodalizmindeki zirai ilişkiler hakkında daha fazla bkz: Inaldžik, age, 147–168; Miloš Luković, "Development of the Modern Serbian State and Abolishment of Ottoman Agrarian Relations in the 19th Century," *Český lid*, Praha 2011, 282–305; Miloš Luković, "Belgrad Paşalığında Timar-

vadilerde oluşturuldu. Ancak çiftliklerin, Balkanlarda dolaylı olarak transhumant besiciliği teşvik edici rolleri vardı. Bu durum, Balkanların Teselya, Selanik, Serez ve Drama etrafındaki düzlükler, Vardar ve Meriç nehri düzlükleri, Güney Arnavutluk'taki sahil düzlükleri gibi özellikle sıcak iklimi olan bölgeleri için geçerliydi. Kış mevsimi boyunca çiftlik dahilindeki bu yerlere, transhumant besicilerinin, uzaklardaki yüksek dağlardan sayıca kalabalık sürüleri inmekteydiler. Çiftliklerde mülkiyet elde edebilen beyler besicilere sürüleri için kışlak sunmaktaydılar. Çiftçilerin bu kışlamaktan geliri, çiftliklerin zirai arazi olarak işletilmesinden daha fazlaydı.³⁶ Ancak zamanla bazı besiciler beylerden bir kısım çiftlikleri satın alarak çiftlik sahibi oldukları gibi bazen de yazın sürüleri otlattıkları dağlarda da mülkiyet hakkı (tapu) elde edebiliyorlardı.³⁷

1912-1913 Balkan Savaşları'nın Besicilerin Mevsimsel Hareketlerine Etkisi

Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyılın başlarında Balkanlarda altı vilayeti vardı: Edirne, Selanik, Manastır (Bitola), Yanya, İşkodra ve Kosova.³⁸ Bu topraklar İstanbul'dan Adriyatik Denizi'nin güneyine ve İyon Denizi'nin kuzey kısımlarına kadar yani güney'de Yunanistan'dan, Kuzey'de Bulgaristan ve Sırbistan ve Batı'da Karadağ ve Avusturya – Macaristan arasındaki bölgeye kadar uzanıyordu. Bu bölgedeki besicilerin mevsimsel hareketleri Berlin Kongresi ve Balkan Savaşları arasındaki dönemde daha uzun güzegâhlarda gerçekleşmesi mümkündü.³⁹ Bu hareketler en uzun süre, Balkanlarda en soyutlanmış bölge olan Pind bölgesinde muhafaza edildi. Pind bölgesinin besicilerinden en fazla Aromunlar, daha az miktarda Arnavutlar (Malisorlar, Mirditalar), Makedon – Sloven nüfustan sadece Miyatslar (Debre'nin kuzeyindeki dağlık bölgelerdeki) Ege, Adriyatik ve İyon sahillerine doğru transhumant hareketlerine katıldılar. Bunların arasında sadece Aromunların çoğu durumda daimi ikâmetgâhları yoktu, diğerlerinin ise kendi köyleri vardı. Aromunlar, Arnavutlar (Debre'liler, Lumalılar v.b.) ve Makedonyalı Miyatslar (Vardar düzlüğü ile veya Prespe gölü etrafında) Ohri gölü'nün kuzeyinde, Kara Drim nehrinin sağ tarafındaki Şar – Pind dağ zincirinden⁴⁰ Vardar nehrinin ağzına ve Selanik körfezine indiler. Bazıları ise sıcak Makedonya vadilerinde kalmaya devam ettiler. Bugünkü Arnavutluk'taki Pind dağ zincirinden, besici Arnavutlardan Mirditalar, Dukacinler v.b. ve Aromunlar (Farşeriotlar)

Sipahi Sistemindeki Değişiklikler ve Bu Sistemin Kaldırılması”, *Türk Tarihinde Balkanlar–Balkans in the Turkish History.Cilt I*, Ed. Zeynep İskefiyeli, Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, 431–438.

³⁶Arnold Bauermann, *Fernweidewirtschaft in Südosteneuropa*, Westermann, Braunschweig 1967, 81–90; Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1982, 41–42.

³⁷ Trufinovski, age, 174; Matkovski, age, 120.

³⁸ Daha geniş bilgi için bakınız: Svirčević, age, 528; Miloš Jagodić, *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2013, 555 (idari harita dahil).

³⁹Besicilerin Berlin Kongresi ve Balkan Savaşları arasındaki dönemde ve Balkan Savaşlarından sonraki mevsimsel hareketleri hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Gramatnikovski, age, 97–104; Zdraveva, Todorovski, age, 7–27, 41–55; Marcu, age, 67–86; Matkovski, age, 117–154; Trifunovski, age, 171–202; Cvijić, age, 215–221; Milisav Lutovac, “Stočarska kretanja u planinama crnogorskih Brda i narodne regule pri iskorišćavanju pašnjaka”, *Odredbe pozitivnog zakonodavstva I običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. U Beogradu*, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 23–81.

⁴⁰ Şar, Korab, Bistra, Krçin dağları.

Adriyatik Denizi'nin kıyılarına: Şkumbin, Semeni, Voyuşa (Elbasan, Musaki ve Malakastra) Drim ve Boyana nehirleri ağızlarındaki düzlüklere indiler. Adı geçen besici birlikleri arasında sıkça çatışmalar ve birbirlerinden dağ meralarını karşılıklı ele geçirmeleri olayları meydana geliyordu, bu durum karşısında Osmanlı idaresi de sıkça çaresiz kalıyordu.

Balkanların merkezi bölgesinde besicilerin birçok yöne doğru mevsimsel hareketleri vardı. Merkez bölgesinin güneyindeki dağlardaki besiciler⁴¹ Ege bölgesine indiler; bunlar genelde farklı kökendeki, Yunan dilinde konuşan Sakarçanlar ve Aşanlar (bunlar Müslüman idiler) ve Aromunlar idiler. XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında Yaninelî Ali Paşa'nın meşhur baskısıyla kaçan yeni Aromun göçmenleri de vardı, bu Aromun göçmenlerinin önemli kısmı Güneybatı Makedonya'daki Manastır (Bitola) – Kruşevaç bölgesinde köy ve varoşlarda tutundular. Aromunlar, Meglen düzlüğünden Prespa ve Ohri gölüne kadar olan bölgedeki çeşitli yerleşim yerlerinde de vardı. Gramos Aromunları (Kuzey Pind'deki Gramos dağlarından gelenler) o zamana kadar bölgede olan besicilerden Türk Yörükleri ve Sloven Makedonları sıkıştırarak bugünkü Makedonya Cumhuriyeti'nin doğusundaki dağları ele geçirmeyi başardılar, bazı dağların meralarını ise Osmanlı beylerinden satın alarak mülkiyet belgesi – tapu (“*tapulu dağlar*”) elde etmeyi başardılar.

Vardar ve Struma⁴² arasındaki dağlardan ve Vardar ve Pind bölgesi arasında⁴³ Makedon, Vlah ve Yörük besiciler Doyran gölü, Serez, Drama, Kavala, Orfan ve Ege Denizi'ndeki Selanik Körfezine ve Poligiros etrafındaki Halkidik Yarımadası'ndaki kışlaklara iniyorlardı.

Besicilerin yazlık durakları *mandıra* olarak adlandırılır.⁴⁴ Yüksek dağ eteklerinde kendi köyleri olan Arnavut ve Makedon besiciler (Miyatslar), dağ meralarında, daha sonraki dönemde *katun* olarak adlandırılacak olan, *baçilo* denilen kendi kulübelerini inşa ettiler.⁴⁵ Bu dönemde transhumant besicileri *tayfalarda* (“ortaklık”) organize olmuşlardı. Ancak bunlar besicilerin daimi birlikleri değildi, belli iş amacıyla geçici olarak kurulan “ad hock” birliklerdi. Bunların ömrü besicilerin dağda bir mevsimlik hayvan otlatmasına bağlıydı, ancak mevsimden mevsime yenilenebilirdi. Makedonya'daki besiciler arasında bu tür birliklere *karashnica* deniliyordu. Tayfalara, aralarında *ortaklık* (“partnerler”) olan akraba ve arkadaşlar da katılıyorlardı. Ortaklar arasında karşılıklı itimad vardı; Aromunlarda çelnic, diğer besicilerde ise çehaya / çaya (kâhya) olarak adlandırılan baş organizatöre özellikle itimad edilirdi.⁴⁶ Çelnic meranın kiralanması ile ilgili anlaşmaları yapardı, süt ürünlerinin ve diğer üretimlerin ticareti işlerini yürütürdü ve dağda yazlık otlatma döneminde uygulamalı besici etkinlikleri düzenlerdi,

⁴¹ Sırbistan ve Bulgaristan'daki ve Makedonya ve Bulgaristan'daki sınır bölgesi.

⁴² Belasica, Osogovo, Plačkovica, Golak, Ograjden.

⁴³ Payak, Kojuf, Nice, Perister, Galiçica, Buşova, Mokra, Yakupica.

⁴⁴ Trifunovski, age, 179; Matkovski, age, 155.

⁴⁵ Matkovski, age, 155.

⁴⁶ Sloven kökenli olan çelnic ismi (*çelo* kelimesinden) Balkan Yarımadasında eskiden beri yaygın olarak kullanılmaktadır; Gyöny, age, 29– 42; Gustav Vajgand, *Aromuni. I*, Srpsko-cincarsko društvo »Lunjina«, Beograd 1995, 228. Pind ve Olimp gibi Yunan bölgelerinde çelnic için “çelnikas”tan “çelingas” ismi kullanılıyordu; Stojan Novaković, *Selo.Treće izdanje*, Srpska književna zadruga, Beograd 1965, 32. Günümüzde hala hareketli olan Yunanca konuşan Vlah besicilerden olan Sarakaçanlar, organizasyon olarak bütün tayfa için *celingat* ismini kullanırlar; Antonijević, age, 48, 49, 142, 146, 152. Ancak Balkanların merkezi batı bölgelerinde Türkçe çehaya (çaya) teriminin kullanımı yaygındır; Milisav Lutovac, age, 23–81. Çehaya (Fars kökenli) Türkçe terimdir ve birçok anlamı vardır, bu anlamlardan biri (birincisi değil) “birinci çoban”dır; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1979, *çehaja* kelimesi.

etkinliklerde her çobanın rolü belliydi. Çelnikler genelde en itibarlı besici ailelerinden olurdu.⁴⁷

Balkan Savaşları'ndan hemen önce Osmanlı idaresinin yaptığı hayvan sayımlarına göre⁴⁸ Balkanların merkezi bölgesinde önemli sayıda koyun ve keçi vardı: Kosova Vilayetinde 1.662.797 baş; Manastır Vilayetinde 1.748.607 baş; Selanik Vilayetinde 2.743.643 baş. Bu bölgelerde halkın %10'undan fazlası hayvancılıkla uğraşıyordu. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısına göre hayvan sayısında azalma olduğu gibi hayvancılıkla uğraşanların yüzdesi de azaldı. Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti'nden canlı hayvan ithalini yasaklaması ve hayvancılık ürünlerinin ithaline yüksek gümrük vergileri koyması da bu duruma sebep oldu. Bu şekilde Balkanların merkezi bölgelerinden canlı hayvan ve hayvancılık ürünlerinin ihracatı Selanik limanına yöneldi, az miktarda Durs limanından da ihracat yapıldı. Osmanlı idarecileri canlı hayvan ve hayvancılık ürünleri için Güney Avrupa ülkelerinde, Mısır ve diğer Afrika ülkelerinde hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde yeni pazar yeri arayışına girdiler. Önemli miktarda yün, tekstil sanayisinin gelişmiş olduğu İngiltere, Fransa ve İtalya'ya satıldı.⁴⁹ Ancak Balkanlarda, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde canlı hayvan ve hayvancılık ürünlerinin (deri, yün, tereyağ, beyaz peynir, sarı peynir, kaşar, lor peyniri v.b.) satıldığı büyük şehir merkezleri vardı: İstanbul, Selanik, Edirne, İşkodra, Manastır, Serez, Yanine, Durs v.b. dericilik zanaatı çok gelişmişti, önemli dericilik merkezleri Selanik, Manastır, Ohri, Veles, Kastoria, Florina ve Serez'di.⁵⁰

Balkan Savaşları (1912 - 1913) neticesinde Balkan devletleri (Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan) Osmanlı Devleti'nden ele geçirdikleri bölgelerde sınırlarını genişlettiler; ayrıca yeni bir devlet de ortaya çıktı – Arnavutluk.⁵¹ Balkan devletlerinin yeni sınırları dağ zincirlerinin kayalıklarından geçmekteydi, bundan dolayı besicilerin Ege ve Adriyatik Denizi'nin kıyılarına doğru ana güzergâhları kesintiye uğradı. Bu durum besicileri mevsim göçlerinin güzergâhlarını değiştirmelerine daha doğrusu önemli derecede azaltmalarına mecbur etti. Bu durumun birçok neticeleri vardır.⁵² Örnek olarak Sırbistan sınırları içinde kalan Makedonya bölgesindeki besiciler (Aromunlar, Makedon Miyatslar ve Yörükler) kışlak için sürülerini Ege sahillerine (Yunanistan bölgesine) götüremediler. Yeni devlet sınırları dahilinde kışlaklar aramak zorunda kaldılar, mevcut olan sıcak düzlükler Strumitsa, Cevceliya, Negotin, Ştip, Koçan ve Sveti Nikola şehirleri etrafındaki düzlüklerdi. Bununla Aromun besicileri nihayet toprağa bağlandılar, kendi köylerini kurarak tarımcılık, ticaret ve hizmet faaliyetleriyle uğraşmaya başladılar. Aynı zamanda Aromunların Sloven – Makedon çevresine asimilasyonu yoğunlaştı. Aynı süreçler Bulgaristan, Arnavutluk ve Yunanistan'da gelişti.⁵³

⁴⁷ Aromunlar *făra* termini ile bir soyu ifade etmektedirler *fălcare* termini ile başında çelnik bulunan “50 çoban ailesinden oluşan birlik” ifade edilmekteydi; karşılaştır: Vajgand, age, 228; Petar Skok, “Iz rumunske literature o balkanskim Vlasima. I–II,” *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 2, Skoplje 1927, 305–306.

⁴⁸ Zdraveva ve Todorovski, age, 64.

⁴⁹ Zdraveva, Todorovski, age, 68–69.

⁵⁰ Zdraveva, Todorovski, age, 56–57.

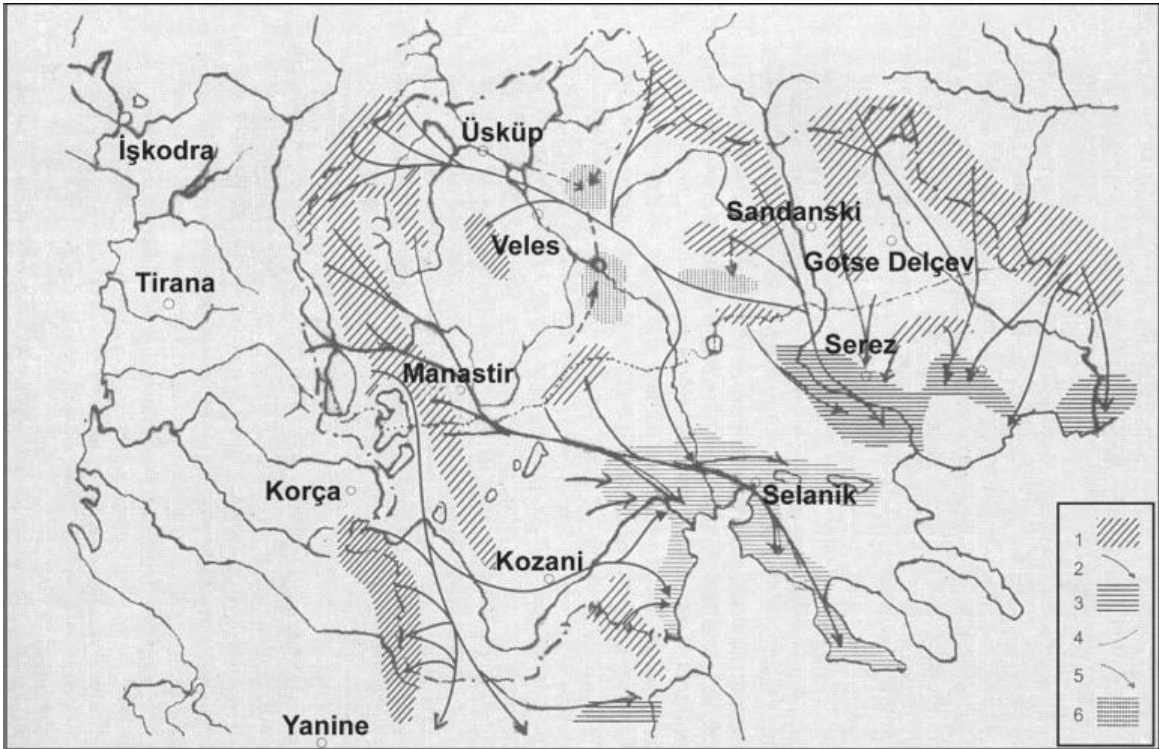
⁵¹ Balkan Savaşları'ndan sonra Balkan Devletleri'nin 1913 Bükreş Anlaşmasına göre sınırları hakkında daha geniş bilgi için bakınız: *Handbook for the Diplomatic History of Europe, Asia and Africa, 1870-1914*, Ed. Frank Maloy Anderson and Amos Shartle Hershey with the assistance of 50 contributors. Washington: G. P. O., 1918, 439–441.

⁵² Daha geniş bilgi için bakınız: Zdraveva, Todorovski, age, 71–86.

⁵³ Trifunovski, age, 199.

Yeni sınırlar, bazı geleneksel şehir pazarlarının yeni oluşturulan devlet sınırlarının diğer tarafında kalmasına sebep oldu; bundan böyle besiciler bu pazarları ürünlerini satmak için kullanamadılar. Bu durum besicilerin fakirleşmesine ve besicilik mesleğini terketmelerine sebep oldu. Balkan Savaşları'ndan hemen sonra Birinci Dünya Savaşı başladı. Doyran gölünden Güney Arnavutluk'a ve Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan, doğrusu besicilerin transhumant hareketlerinin bölgesinde bulunan Selanik cephesi savaşan tarafların en büyük cephesiydi. Savaş Selanik cephesinin her iki hattındaki geniş bölgede nüfusun besici sermayesini önemli derecede yok etti. Bütün bunlardan dolayı besiciler bir daha ihya olamadı. Transhumant besiciliğin zayıflamasıyla ve azalmasıyla Balkanlarda bir tür kültür de tamamen yok olmuş oldu.⁵⁴

Aşağıdaki haritada transhumant besicilerin Balkan Savaşları'ndan önce ve sonra mevsimsel hareketlerinin güzergâhları, daha doğrusu 1913 – 1918 yılları arasında yeni Balkan devletleri sınırlarının şekillenmesiyle besicilerin mevsimsel hareketleri rejimindeki köklü değişiklikler gösterilmektedir.⁵⁵

Sağ alt köşedeki harita lejandının açıklaması:

1. Transhumant besicilerinin Balkan Savaşları'ndan önce yaylakları,
2. Transhumant besicilerin Balkan Savaşları'ndan önce mevsimsel hareketlerinin güzergâhları,
3. Transhumant besicilerin Balkan Savaşları'ndan önce kışlakları,

⁵⁴ Antonijević, age, 42.

⁵⁵ Harita Zdraveva, Todorovski, age, 47'den alınmıştır.

4. Balkan savaşlarından sonra yeni devlet sınırları,
5. Transhumant besicilerin Balkan Savaşları'ndan sonra mevsimsel hareketlerinin güzergâhları,
6. Transhumant besicilerin Balkan Savaşları'ndan sonra kışlakları.

Sonuç

Tarihi süreçte Balkanlar'da besicilerin hayatını onların mevsimsel hareketleri karakterize etmekteydi. Küçükbaş hayvanların (ağırlıklı koyun, az sayıda keçi) kalabalık sürüleri ve az sayıda at sürüleri yaz mevsimi boyunca yüksek dağlardaki otlaklarda (yazlık, yaylak), kış mevsiminde ise daha sıcak kıyı şeritlerinde veya düzlüklerde (kışlak) yaşadılar. Uzun zaman besicilerin bu hareketleri nomadizm olarak nitelendirildi. Ancak günümüzde daha fazla transhumansa ismi kullanılmaktadır. Sözkonusu mevsimsel hareketler doğa şartlarına ayrıca güncel toplumsal ve siyasi şartlara ve Ortaçağ boyunca ve Osmanlı dönemi boyunca devlet sınırlarına bağlı idi.

Ortaçağ'da besicilik ancak devlet sınırlarının ve siyasi şartların, besicilerin mevsimsel hareketlerine engel olmadığı dönemlerde gelişme imkânı bulmaktaydı. Balkanlarda Ortaçağ Hristiyan devletleri tarihinde bu dönemler çok azdı. XVI. yüzyılda Kuzeybatı bölgesinin en uc noktasındaki bazı yerler hariç, Balkanların neredeyse tamamı Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil edildi. Osmanlı Devleti'nin genişleyen sınırları besicilere mevsimsel hareketlerini, engelsiz ve daha geniş güzergâhlarda gerçekleştirme olanağını sundu. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Balkanlar'daki sınırlarının küçülmesiyle transhumant besicilik de azaldı.

1912 – 1913 Balkan Savaşları'ndan sonra yeni Balkan devletlerinin sınırları dağ zincirlerinin kayalıklarından geçmekteydi, bundan dolayı besicilerin Ege ve Adriyatik Denizi'nin kıyılarına doğru ana güzergâhları kesintiye uğradı. Bu durum besicilerin mevsim göçlerinin güzergâhlarını değiştirmelerine daha doğrusu önemli derecede azaltmalarına mecbur etti. Bu durumun birçok neticeleri vardır. Besiciler yeni devlet sınırları dahilinde, sıcak düzlüklerde ve nehir vadilerinde hayvanları için kışlak aramak mecburiyetinde kaldılar. Ancak bu şekilde kışın, Balkan Savaşları'ndan önce olduğu gibi, büyük hayvan sürülerini besleyemediler, bundan dolayı hayvanların sayısı önemli miktarda azaldı. Yeni sınırlar, yeni kurulan devlet sınırları dahilinde kalan bazı geleneksel şehir piyasalarını besicilere, ürünleri satmaları için erişemez hale getirdi. Bu durum ek olarak, besicilerin fakirleşmesine ve besicilik mesleğini terketmelerine etki etti. Aynı zamanda, son transhumant besicilerden Aromunlar, toprağa bağlanarak kendi köylerini kurdular ve tarımcılık, ticaret ve hizmet faaliyetleriyle uğraşmaya başladılar. Bu şekilde Aromunların Sloven-Makedon çevresinde asimilasyonu yoğunlaştı. Balkan Savaşları'ndan hemen sonra Birinci Dünya Savaşı başladı, savaş besici fonunu önemli derecede tahrip etti, öyle ki transhumant besicilik bundan sonra bir daha canlanamadı. Sadece bir zamanların transhumant besiciliğinin önemli derecede azalmış ve değiştirilmiş şekli kaldı. Transhumant besiciliğinin azalmasıyla Balkanlarda bir kültür türü de tamamen yok olmuş oldu.

Kaynakça

ANTONIJEVIĆ, Dragoslav, *Obredi i običaji balkanskih stočara*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1982.

BARIĆ, Henrik, "Katun." *Enciklopedija Jugoslavije. Tom 5*, Ed. Miroslav Krleža, Leksikografski zavod Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Zagreb 1957.

BARKAN, Ömer Lutfi, *XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekonomisinin hukuki ve mali esasları, C. I., Kanunlar*, İstanbul 1945.

BEGOVIĆ, Mehmed, "Tragovi našeg srednjovekovnog prava u turskim pravnim spomenicima," *Istoriski časopis 3* (Beograd 1951/1952): 67–84.

BEURMANN, Arnold, *Fernweidewirtschaft in Südosteneuropa*, Westermann, Braunschweig 1967.

BLAGOJEVIĆ, Miloš: "Vlaški knezovi, primićuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (13–14. vek)." In *Spomenica Milana Vasića*, Ed. Rade Mihaljčić, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banjaluka 2005, 43–75.

BOČKOVÁ, Helena, "Vlaši na Balkáně," *Ethnologia Europae centralis 7* (Brno 2005): 73–90.

BRODEL, Fernan, *Mediterranski svet u doba Filipa II. Tom I.* Čev. Mirko Đorđević, Geopolitika, CID, Beograd 2001.

CAPIDAN, Theodor, "Romani nomazi," *Dacoromania IV* (Cluj 1927): 923–959.

CVIJIC, Jovan, "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva," *Srpski etnografski zbornik IV* (Beograd 1902): I–CCXXXVI.

CVIJIC, Jovan, *La Péninsule balkanique. Géographie humaine*, Librairie Armand Colin, Paris 1918.

CVIJIC, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za udžbenike Socijalističke Republike Srbije, Beograd 1966.

ČELIKOVIĆ, Borisav, "Bibliografija Srpskog etnografskog zbornika." In *Naselja srpskih zemalja. Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, Ed. Borisav Čeliković, Srpska akademija nauka i umetnosti, Službeni glasnik, Beograd 2011, 775–796.

DIMON, Pol, Fransoa Žoržon, "Umiranje jednog carstva (1908–1923)," *Istorija Osmanskog carstva* (Histoire de l' Empire Ottoman), Ed. Robert Mantran, Čev. Ema Miljković-Bojanić, Clio, Beograd 2002, 696–780.

ĐURĐEV, Branislav, "Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV vijeka (katun – knežina – pleme)," *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 14–15, 42–43, 115–118, 141, 143–169.

FILIPOVIĆ, Nedim, "Pogled na osmanski feudalizam," *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1952, 102–113.

FILIPOVIĆ, Nedim, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini," *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH XII*, Sarajevo 1974, 127–220.

FILIPOVIĆ, Milenko, "Katun u našoj istoriografiji," "Struktura i organizacija srednjovekovnih katuna," *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 9–14, 17, 39–41, 45–112, 118–120, 141–142, 169.

GOLĄB, Zbigniew, "Genetički vrskim egukarpatkata I balkanskata stočarska terminologija I ulogata na slovenski element vo ovapodračje," *Makedonski jazik 1–2*, Skopje 1959, 31–49.

GRAMATNIKOVSKI, Vasil, "Pravci na nomadskite i polunomadskite dviženja vo Makedonija" *Prirodni i socio-geografski karakteristiki na zonite na nomadskite i polunomadskite stočarski dviženja vo Makedonija*. Ed. Mihailo Apostolski, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje 1984, 95–104.

GYÖNI, Mátiás, "La Transhumance des Vlaques Balkaniques au Moyen Age," *Byzantoslavica* XII, Prague 1951, 29–42.

HADŽIBEGIĆ, Hamid, "Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša," *Prilozi za orijentalnu filologiju* 8–9 (Sarajevo 1958), 77–83.

Handbook for the diplomatic history of Europe, Asia and Africa, 1870-1914, Ed. Frank Maloy Anderson and Amos Shartle Hershey with the assistance of 50 contributors. Washington: G. P. O., 1918.

HAMMER, Joseph von, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva I*. Čev. Nerkez Smailagić, Yayıncı: Nerkez Smailagić, Zagreb 1979.

HOLAND, Sir Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c. during the years 1812 and 1813*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819.

INALDŽIK, Halil, *Osmanskocarstvo. Klasično doba 1300–1600*, Čev. Milica Mihajlović, Srpska književna zadruga, Beograd 1974.

JAGODIĆ, Miloš, *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2013.

JIREČEK, Konstantin, *Cesty po Bulharsku*, Matica česká, Praha 1888.

JIREČEK, Konstantin, *Istorija Srba. Knjiga I*, Čev. Jovan Radonić, Slovo ljubve, Beograd 1984.

KADLEC, Karel, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorií o vzniku rumunského národa*, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1916.

KŁODNICKY, Zigmunt and Miloš Luković, Peter Slavkovský, Rastislava Stoličná, Miroslav Válka, *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*, Masarikova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, Brno 2013.

KOVAČEVIĆ, Desanka, "Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima." In *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 121–140, 169.

LANGER, Jiří, "Valaši v Karpatech," *Ethnologia Europae centralis* 9 (Brno 2005), 31–44.

LUKOVIĆ, Miloš, "Development of the Modern Serbian State and Abolishment of Ottoman Agrarian Relations in the 19th Century," *Český lid*, Praha 2011, 282–305.

LUKOVIĆ, Miloš, "Belgrad Paşalığında Timar-Sipahi Sistemindeki Değişiklikler ve Bu Sistemin Kaldırılması", *Türk Tarihinde Balkanlar–Balkans in the Turkish History. Cilt I*, Ed. Zeynep İskefiyeli, Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, 431–438.

LUTOVAC, Milisav, "Stočarska kretanja u planinama crnogorskih Brda i narodne regule pri iskorišćavanju pašnjaka", *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu*, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 23–81.

MARCU, Liviu, "Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques", *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o*

sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 67–86.

MATKOVSKI, Aleksandar, *Nomadskoto stočarstvo vo Makedonija od XIV do XIX vek*, Makedonska akademija na naukite I umetnostite, Skopje 1996.

MIRDITA, Zef, *Vlasi u historiografiji*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003.

MIHAČEVIĆ, fra. Lovro, *PoAlbaniji. Dojmovi s puta*, Maticahrvatska, Zagreb 1911.

MILJKOVIĆ, Ema, “Vlasi u domaćoj istoriografiji (1960–2010),” *Braničevski glasnik* 7, Požarevac 2010, 5–22.

NOVAKOVIĆ, Stojan, *Selo*, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd 1891.

NOVAKOVIĆ, Stojan, *Selo. Treće izdanje*, Srpska književna zadruga, Beograd 1965.

OSTROGORSKI, Georgije and Franjo Barešić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, Vizantološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti – Naučno delo, Beograd 1966.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II*, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul 1953.

PICOT, Emile, *Les Roumains de la Macédoine*, Leroux, Paris 1875.

PODOLÁK, Ján, *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1982.

POUQUEVILLE, François, *Voyage de la Grèce*, Firmin Didot, Pére et Fils, Paris 1824.

RIZAJ, Skender, “Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti,” *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IX, Priština 1964, 213–236.

ROVINSKI, Pavel Apolonovič, *Černogorija v eja prošlom i nastojaštem*, Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, Sankt Peterburg 1897.

SERTOĞLU, Midhat, *Resimli Osmanlı tarihi ansiklopedisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1958.

SKOK, Petar, “Iz rumunske literature o balkanskim Vlasima I–II,” *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 2, Skoplje 1927, 297–313.

SMAJIĆ, Ramiza, “Pravci razvoja osmanistike u jugoslovenskom I postjugoslovenskom periodu,” *Naučno djelo Branislava Đurđeva. Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009*, Ed. Dževad Juzbašić, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010, 93–100.

SVIRČEVIĆ, Miroslav, *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 2011.

SUČESKA, Avdo, “Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti.” In *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu*, Ed. Vasa Čubrilović, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1976, 119–132.

ŠABANOVIĆ, Hazim, “Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda,” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom I*, Sarajevo 1950, 117–140.

ŠABANOVIĆ, Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katarstarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1964.

ŠKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

ŠTIKA, Jaroslav, *Valaši a Valašsko. O původu Valachů, valašské kolonizaci, vzniku a historii moravského Valašska a také karpatských salaších*, Valašske muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, Rožnov pod Radhoštěm 2007.

ŠUFFLAY, Milan, *Srbi i Arbanasi*, Seminar za arbansku filologiju, Beograd 1925.

TRIFUNOVSKI, Jovan, "Današnji vlaški katuni u Makedoniji." In *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Ed. Milenko Filipović, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1963, 9–39, 40–43, 171–202.

VAJGAND, Gustav, *Aromuni. I*, Srpsko-cincarsko društvo »Lunjina«, Beograd 1995.

VLĀDUŢIU, Jon, "Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumanze im Brangbeit (Südkarpaten, Rumänien)." In *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ernographische Studien*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 197–242.

WACE, Alan John and Maurice Scott, *The nomads of the Balkans. An account of life and customs among the Vlachs of northern Pindus*, Methuen, London 1914.

WEIGAND, Gustav, *Die Aromunen. I–II*, Johann Ambrosius Barth (Arthur Meiner), Leipzig 1894–1895.

ZDRAVEVA, Milka, Gligor Todorovski, *Nomadskoto stočarstvo vo Makedonija vo XIX vek do 1918*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje 1997.